Dertig jaar vrede, driehonderd jaar later

Europa, Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden bij de Vrede van Utrecht (1713)

Frederik Dhondt

samen-vatting p. 18

Op 11 april 1713 markeerde een reeks van bilaterale verdragen, getekend op het Utrechtse stadhuis, het einde van de Spaanse Successieoorlog (1701/1702–1713/1714). De strijd om de opvolging van de Spaanse koning Karel II was een "wereldoorlog avant la lettre", die eens te meer de Zuidelijke Nederlanden tot een van de voornaamste slagvelden van Europa maakte.

In de Europese geschiedschrijving staat deze episode in de schaduw van de systeem-scheppende verdragen van Westfalen (1648), of nog het congres van Wenen (1815). De Belgische geschiedenis houdt het bij een voogdij-overgang van het Madrileense naar het Weense Habsburgse machtsblok. Utrecht is dan hoogstens een efemeer tussenspel in een langer hoofdstuk van "absolute" vorsten, die elkaar naar goeddunken bevechten.

Toch was de positie van "onze gewesten" veel centraler. Als twistappel tussen de verschillende mogendheden bevonden ze zich in het oog van de diplomatieke en militaire storm die over Europa raasde. Na een inleidend stuk, dat verband houdt met de oorsprong van de (juridische) ruzie om de Spaanse erfenis, kom ik terug op de concrete gevolgen voor de Zuidelijke Nederlanden, waarvoor de Vrede van Utrecht een periode van bijna onafgebroken Franse invallen beëindigt.

1 De Spaanse Successie, een familiale wereldbrand

A HUWELIJK, BRUIDSSCHAT EN VERZAKING

Elke oorlog kent verscheidene oorzaken en een feitelijke aanleiding. In het geval van de Successieoorlog liep het conflict over vijftig jaar en werd het in verschillende fasen door andere factoren op gang gebracht. De 21-jarige Lodewijk XIV huwt in 1659 met de infanta Maria Teresa (1638–1683), dochter van Filips IV (1605–1665), Koning van Spanje. Door Bourbons en Habsburgers

fysiek te verenigen, bezegelde het huwelijk dynastiek-symbolisch de Vrede van de Pyreneeën (7 november 1659) tussen Frankrijk en Spanje.

Omdat dergelijke allianties van voorbijgaande aard waren, konden ze in de ogen van de Spanjaarden geen blijvende juridische gevolgen hebben. Net als bij gewone burgers gaven huwelijken immers ook aanleiding tot het ontstaan van erfrechtelijke aanspraken bij een overlijden in een van de twee families.

Op die manier dreigde een huwelijk een argument te worden om goedkoop grondgebied te verkrijgen. Frankrijk had dit probleem ervaren tijdens de Honderdjarige Oorlog, toen Isabella van Frankrijk, dochter van Filips IV de Schone (1268–1314) en van de Engelse Koning Edward II, door haar zoon Edward III werd gebruikt als schakel om het koninkrijk op te eisen. Het had de Franse juristen toen veel tijd en moeite gekost om een norm uit de Frankische *Lex Salica* tot fundamentele wet van het koninkrijk te verheffen en zo vrouwen voor altijd uit te sluiten. In Spanje bestond een dergelijke regel niet. Elk huwelijk van een Spaanse prinses met een buitenlander moest gepaard gaan met een verzakingsverklaring.

Door een opeenvolging van overlijdens aan het Spaanse hof was Maria Teresa bij de dood van Filips IV (1665) zijn oudste opvolger, en de enige uit het eerste huwelijk. Keizer Leopold I (1640–1705) was intussen gehuwd met Margarita Teresa (1651–1673), Filips' dochter uit een tweede huwelijk.

In tweede instantie liet het huwelijkscontract van Lodewijk en Maria Teresa behoorlijk wat ruimte voor interpretatie. De Spaanse prinses verzaakte wel uitdrukkelijk aan haar publiekrechtelijke aanspraken op de Spaanse kroon, maar in de privaatrechtelijke clausules werd dit vastgeknoopt aan de betaling van een bruidsschat van 500.000 écus. Financiële problemen – en andere prioriteiten – maakten dat deze betaling nooit werd verricht.

B TUSSEN VECHTEN EN ONDERHANDELEN

Voor de oorlog veertig jaar later losbarstte, kwam het tot ernstige onderhandelingen en zelfs juridische afspraken tussen Lodewijk XIV en Willem III, koning van Engeland en stadhouder in de Republiek der Verenigde Provinciën. In een poging om de combinatie tussen Keizer (soldaten, grondgebied) en zeemachten (geld, schepen) te ontmijnen, probeerde de Franse diplomatie een voor haar voordelige verdeling op te leggen aan keizer Leopold I, de andere pretendent. In 1697, bij het einde van de Negenjarige Oorlog (1688–1697) schoven Lodewijk XIV en Willem III de hete aardappel voor zich uit. De zoon van de Beierse keurvorst Max Emmanuel (1662–1726), Jozef Ferdinand van Beieren (1692–1699), op dat ogenblik nog een kleuter, zou het gros van het rijk van de geestelijk en lichamelijk

gehandicapte Spaanse monarch Karel II krijgen. Maar deze gemakkelijkheidsoplossing verdween een paar jaar later in de prullenmand want Jozef Ferdinand overleed. De nieuwe afspraak tussen Lodewijk XIV en Willem III voorzag een groter deel voor aartshertog Karel van Habsburg (1685–1740), de tweede zoon van Leopold I. In Brussel werd bij het kinderlijkje van Jozef Ferdinand opgelucht adem gehaald: "Wat een geluk voor ons landeke". Maar dat bleek voorbarig. Lodewijk XIV kon namelijk een nog veel interessanter akkoord krijgen in Spanje.

De stervende Karel II tekende, na stevig Frans lobbywerk aan het Madrileense hof, een testament dat de verdelingsverdragen openlijk schond. De monarchie van Filips II mocht, kon en zou niet verdeeld worden. Viel de erfenis aan Frankrijk, dan werd er echter onmiddellijk gevochten. Wie wou het sterkste land van Europa het hele continent laten omknellen, van Sicilië tot Antwerpen, en het nog eens toegang geven tot de Amerikaanse zilvermijnen? Omgekeerd, viel de erfenis aan Karel van Habsburg, dan zat Frankrijk opnieuw opgesloten tussen twee armen van eenzelfde kolos. Instabiliteit gegarandeerd, vonden ook Vauban (1663–1707) en de markies van Chamlay (1650–1719), Lodewijks voornaamste strategische adviseurs.

Karel II had in zijn testament bepaald dat eerst Filips van Anjou (1683–1746), Lodewijks kleinzoon, en vervolgens Karel van Habsburg in aanmerking kwamen. Deze tekst werd per koerier naar Versailles gestuurd, waar de *Conseil d'en haut* (het "kernkabinet") in twee zittingen (9 en 10 november 1700) de belangrijkste beslissing van de hele oorlog diende te nemen. Eigenlijk vroeg Karel II aan Lodewijk of hij een nieuwe Europese oorlog wou voeren mét of tégen Spanje.

Aanvaardde hij het testament voor Anjou, dan kon hij immers zijn legers opschuiven en op de vier grenzen van Frankrijk een vooruitgeschoven positie innemen (Zuidelijke Nederlanden, Duitsland, Italië, Spanje). Deed hij dat niet, dan moest hij rekenen op de goede trouw van Willem III om de Habsburger te verjagen.

Het antwoord laat zich dus vrij eenvoudig samenvatten in een "bon mot" van Lodewijk: "Messieurs, il n'y a plus de Pyrénées". Kort na de aanvaarding vertrok de 17-jarige Filips van Anjou naar Spanje. Hij zou er 46 jaar regeren en de geschiedenisboeken ingaan als een manisch-depressieve, agressieve, maniakaal devote, maar ook kunstminnende en voluntaristische monarch.

Deze stand van zaken leidde niet rechtstreeks tot een militaire confrontatie. De cruciale verhouding is hier die tussen Lodewijk XIV en Willem III. Indien zij alsnog tot een vergelijk konden komen, in overeenstemming met het

verdelingsverdrag, dan had Leopold I niet sterk genoeg gestaan om een conflict uit te lokken.

In eerste instantie ging Willem over tot de erkenning van Filips V als Koning van Spanje. Toch is de oorlog een goed jaar later uitgebroken. Deze moeilijke overgangsperiode werd tot nog toe niet op een bevredigende wijze in kaart gebracht. De Franse 'misstappen' raakten telkens Willems strategische lange-termijnbelangen. In de nacht van 4 op 5 februari 1701 stuurde Lodewijk zijn maarschalk Boufflers (1644–1711) de grens met de Zuidelijke Nederlanden over, om er de Hollandse barrièrevestingen te bezetten en de garnizoenen te evacueren. De Republiek had deze vestingplaatsen bedongen in 1698, als garantie tegen een Franse invasie. Formeel kwam het ontruimingsbevel van de nieuwe Spaanse soeverein Filips V. Het werd echter voorafgegaan door een verzoek aan zijn grootvader om de zorg over deze ver van Madrid gelegen zone op zich te nemen.

De geboorte van de prins van Asturië, zoon van Filips V (1707) Bron: Almanach Royal 1708, Bibliothèque nationale de France.

In tweede instantie negeerde Lodewijk de grondige transformatie die zich in Groot-Brittannië had voorgedaan in 1689. Toen Willem III (met zijn echtgenote Mary Stuart) werd aangeduid als vorst, schoof het parlement de katholieke koning Jacobus II Stuart (1633–1701) opzij. Bij de Vrede van Rijswijk (1697) erkende Lodewijk Willem als soeverein. Drie jaar later, in november 1701, toen Jacobus overleed, werd zijn zoon, Jacobus "III", echter als de rechtmatige opvolger van zijn vader behandeld. De tegenspraak met de in het Britse parlement gestemde *Act of Settlement*, die katholieke kandidaten uitsloot van de Britse troon, was te evident.

Tenslotte kende Lodewijk in februari 1701 het Spaanse monopolie op de handel in zwarte slaven toekennen aan de *Compagnie de Guinée*. Ondanks de gebrekkige overheidsfinanciën werden de kolonies in Amerika beschouwd als de belangrijkste externe bron van rijkdom voor Europa. Wie de goud- en zilverstroom beheerste, had een niet meer in te halen staatkundig overwicht. De kosten van een oorlog voor de Hollandse en Britse handelaars woog daardoor op tegen hun uitsluiting van deze lucratieve handel.

Het is aannemelijk dat Willem III te kwader trouw gehandeld heeft toen de Republiek Filips V erkende (20 maart 1701). Hij ging ervan uit dat ook Lodewijk XIV hem niet vertrouwde en zich op voorhand wou indekken voor een conflict. Als dat voor iedereen duidelijk was, zou Willem door de verkiezingsoverwinning van de Whigs (november 1701) over een parlementaire meerderheid in Londen beschikken en voldoende steun krijgen van de Haagse regenten.

c Uitzichtloze oorlog, diplomatieke verdeling

Op 7 september 1701 sloten de zeemachten (de Republiek, Groot-Brittannië) en keizer Leopold I in Den Haag een pact om de Bourbons weer tot rede te brengen. De kern van hun akkoord zat in de woorden *aequa et rationi conveniens satisfactio* (artikel III): de andere pretendent, Karel van Habsburg, moest "een billijke en met de rede overeenstemmende genoegdoening" krijgen. Dat betekende niét dat hij de hele Spaanse monarchie zou terugkrijgen. Wel dat Filips V diende in te binden.

Deze diplomatieke rode draad loopt door tien jaar oorlogsvoering. De oorlog staat te boek als een opeenvolging van militaire *coups d'éclat* van veldheren als de Brit Marlborough (1650–1722), de Habsburger Eugenius en de Fransen Villars (1653–1734) en Vendôme (1654–1712). Geen veldslag of belegering is echter beslissend gebleken.

De politieke structuur van de allianties is de leidraad om de constructie van het resultaat te begrijpen. De zeemachten waren slechts met de Keizer verbonden in de mate waarin de strijd tegen Lodewijk een evenwichtige

machtsverdeling zou scheppen. Bovendien bestond binnen dit koppel een belangentegenstelling tussen de Republiek, dé zeventiende-eeuwse handelsmacht, en opkomende concurrent Groot-Brittannië. De Franse diplomatie koos beide afwisselend als gesprekspartner om de alliantie tegen Lodewijk te doen springen en de Spaanse erfenis te consolideren.

De Zuidelijke Nederlanden waren vanaf de geallieerde oorlogsverklaring (15 mei 1702) het zwaartepunt van de militaire inspanning voor beide partijen. Lodewijk verzekerde zich van een alliantie met de familie Wittelsbach. Keurvorst-aartsbisschop Jozef Clemens van Keulen en Luik (1671–1723) leverde een oostelijke buffer voor de bezette Zuidelijke Nederlanden. Keurvorst Max Emmanuel van Beieren controleerde zowel zijn erflanden in Zuid-Duitsland als - in zijn hoedanigheid van landvoogd voor Karel II- de Zuidelijke Nederlanden. Binnen de Duitse context ondervond hij concurrentie van zijn collega's: Frederik III van Brandenburg (1657–1713), die zich met instemming van Leopold had ge-autoproclameerd tot Koning Frederik I "in" Pruisen en hertog Georg Ludwig van Brunswijk-Lüneburg (1660–1727), bevorderd tot keurvorst van Hannover tijdens de Negenjarige Oorlog en – door het overlijden van Willem III op 19 maart 1702– de eerste in lijn voor de Britse troon. Hannover en Pruisen kozen de kant van de Keizer, Max Emmanuel ging voluit voor het andere kamp. Ook hij wou een koningstitel.

Bovendien stelde de Beierse alliantie Lodewijk in staat om de oorlog meteen in Zuid-Duitsland te voeren en Wenen te bedreigen. De slag van Blenheim (13 augustus 1704) draaide echter uit op een grote nederlaag voor het Frans-Beierse leger. Max Emmanuel vluchtte naar Brussel. Op de Rijksdag in Regensburg (27 november 1705) vernietigde keizer Jozef I (die in 1704 zijn vader Leopold I was opgevolgd) de investituurspatenten van zijn trouweloze Beierse vazallen.

Het toeval hielp de Franse zaak vooruit. Keizer Jozef I (1678–1711) bezweek in april 1711 aan de pokken. Hierdoor claimde Karel van Habsburg zowel de Spaanse kroon, Italië, de Habsburgse erflanden, de Zuidelijke Nederlanden als de kolonies. Het had geen zin te vechten voor een nieuwe "Keizer Karel". Indien Jozef nog had geleefd, was het immers mogelijk geweest dat Karels eigen dynastie in Spanje als secundogenituur (= jongere tak van een grotere familie) eigen politieke klemtonen had kunnen leggen. Meteen verloor het Habsburgse kamp een belangrijk argument. Ook het overlijden van de Franse Dauphin (14 april 1711), en, een jaar later, van zijn zoon, de hertog van Bourgondië (18 februari 1712) en diens eigen oudste zoon (8 maart), de hertog van Bretagne, veranderden daar niets aan.

Bourgondiës tweede zoon, de tweejarige Lodewijk (°1710) kwam immers nog steeds vóór Filips van Anjou in de Franse opvolging.

Romeyn de Hooghe, Balans van Oorlog en Vrede, 't Utrecht, 1712 [1674]. British Museum Online Collection, Reg. Nr. 1868,0808.3456. *Satirische voorstelling van de onderhandelingen in Utrecht: "Brit, Batavier en verdere bondgenoten" vechten met rechtgeaarde Whig-politici voor rechtvaardigheid, godsdienst en vrijheid tegen de oorlogszucht, de Franse monarchie en de Rooms-katholieke hypocrisie.*

Een Habsburgse heropflakkering in Spanje leek nog even twijfel te brengen, maar toen Vendôme in december 1711 bij Brihuega en Villaviciosa beslissend won, zat Filips steviger dan ooit in het zadel.

Frankrijk moest deze configuratie juridisch definitief vastleggen met een zeemacht, Engeland, voordat de kans verdween. Een team juristen van de Universiteit van Oxford werd naar Spanje gestuurd om Filips V plechtig, voor de Castiliaanse *Cortes*, te laten verzaken aan zijn rechten op Lodewijks troon (5 november 1712). Omgekeerd dienden de overlevende Franse prinsen, de hertog van Berry en Lodewijks neef Filips van Orléans afstand te doen van hun aanspraken op de troon in Madrid, voor het *Parlement de Paris* (15 maart 1713). De traditionalisten in dit hoogste rechtscollege fulmineerden tegen deze oplossing: Lodewijk XIV schond weer eens de ongeschreven fundamentele opvolgingsregels.

Net als met het bijzetten van zijn bastaarden in de Koninklijke familie, hield Lodewijk XIV nu prinsen van puur koninklijk bloed weg van de kroon. Deze principiële bezwaren haalden echter niet veel uit: de verzakingen waren als noodzakelijke voorwaarde voor de Europese pacificatie vitaal voor Frankrijks externe soevereiniteit; zonder die kon ook de interne niet bestaan.

Dit bilaterale Frans-Engelse akkoord werd gaandeweg opgelegd aan alle andere Europese machten. De preliminaria (voorakkoorden) die Mesnager en de Engelse minister Bolingbroke afsloten op 8 oktober 1711 gaven aanleiding tot de opening van een congres in Utrecht op 29 januari 1712. Gedurende een jaar bogen delegaties uit alle hoeken van Europa zich over de nieuwe landkaart. In werkelijkheid hadden ze niet veel andere keuze dan zich neer te leggen bij het eerder bereikte akkoord. De hertog van Ormonde, Tory-opvolger van de op verdenking van corruptie afgezette Marlborough, kreeg eind mei 1712 het formele bevel niet meer te vechten op het continent, wat op 17 juli leidde tot een Frans-Engelse wapenstilstand in Vlaanderen.

Vooral voor Karel van Habsburg, intussen gekozen tot Rooms Koning en gekroond tot Keizer Karel VI, was dit een bittere pil. Plots naar voren gedirigeerd in de plaats van zijn broer, die voorbestemd was om keizer te worden, kon hij geen afscheid nemen van zijn meest persoonlijke ambitie: koning van Spanje worden. Karels ambassadeur Sinzendorf verliet het Congres in Utrecht, terwijl de andere machten vrede sloten met Frankrijk.

Op 24 juli 1712, een week na de Frans-Britse overeenkomst, had maarschalk Villars immers het Oostenrijks-Hollands-Duitse leger van Eugenius van Savoye verpletterend verslagen bij Denain. De oorlog aan de Franse noordgrens was daarmee zo goed als ten einde: Villars nam Bouchain (19 oktober), Le Quesnoy (4 oktober) en Douai (8 september) eenvoudig

weer in. Gezien de keizerlijke koppigheid ging het Oostenrijkse verzet nog verder aan de opper-Rijn. Lang duurde dit evenwel niet: opnieuw maakte Villars met korte belegeringen van de vestingen Landau (19 augustus 1713) en Freiburg (16 november) duidelijk dat het doek gevallen was. Eugenius onderhandelde een "Utrecht-bis" verdrag, dat op 6 maart 1714 als de vrede van Rastatt werd ondertekend en op 7 september werd uitgebreid naar het hele Heilig Roomse Rijk (Vrede van Baden).

Karel VI, wiens hof in Barcelona had geresideerd vanaf 1705, moest lijdzaam toezien hoe Berwick op 12 september 1714 een einde maakte aan de Catalaanse verzetspogingen tegen de centralistische Filips V. Als troostprijs ontving Karel wel de Zuidelijke Nederlanden (kern van de Bourgondische erfenis) en het gros van de Italiaanse bezittingen. In deze tweede eeuwige conflictzone tussen Keizer en Frankrijk controleerde hij voortaan de koninkrijken Napels en Sardinië, het hertogdom Milaan en de Toscaanse voorhavens. De Nederlanden werden hem overgeleverd in de staat zoals Karel II ze had bezeten: de Franse gebiedsuitbreidingen van het Verdrag van Aken (Rijsel, Douai, Armentières), het Verdrag van Nijmegen (Condé, Bouchain, Cambrai, Bailleul, Kassel) en de Vrede van Rijswijk bleven behouden voor Frankrijk, met uitzondering van Doornik, dat tussen de devolutieoorlog en haar val van de stad in juli 1709 onder Franse controle had gestaan.

Vooral secundaire machten haalden profijt uit het verdrag. Zo onderhandelde Lodewijk XIV in Rastatt tot het einde om Max Emmanuel en Jozef Clemens van Beieren in ere te herstellen. Zo was er geen behoefte meer aan een mini-staat voor Max Emmanuel in de Zuidelijke Nederlanden. In mei 1712 had de voormalige landvoogd de eed afgenomen van Charleroi, Namen, Nieuwpoort en Luxemburg. De hertog van Savoye, Victor Amadeus I (1666–1732), werd beloond voor openlijke overloperij. Hij was de oorlog begonnen als Franse bondgenoot, maar wendde al eind 1703 de steven naar de alliantie, wat hem de koningstitel van Sicilië bezorgde. Dit blokkeerde de Oostenrijkse aanspraken op hegemonie in Italië en hielp Engeland de dominantie op de Middellandse Zee te behouden.

Keurvorst Frederik III van Brandenburg leefde dan weer net niet lang genoeg om de erkenning van zijn koningstitel "van" Pruisen mee te maken. De Pruisische militairen die voor Karel van Habsburg en de zeemachten gestreden hadden, leverden zo niet enkel subsidies op, maar ook verheffing in de "Société des Princes". De laatste beneficiaris van de vrede was keurvorst Georg Ludwig van Hannover, die in augustus 1714 Anna Stuart kon opvolgen als koning van Groot-Brittannië. Vier rijksvorsten konden zich koning noemen buiten Duitsland: Savoye, Brandenburg, Hannover en Saksen (waarvan de keurvorst intussen de Poolse kroon had veroverd).

Les victoires de Philippe V, roi d'Espagne, remportées par ses troupes sous les ordres de M. le Duc de Vendôme. Almanach Royal, 1712. Bibliothèque nationale de France.

2 De Franse Noordgrens

A FRANKRIJK-HABSBURG EN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

De Spaanse Successieoorlog was in wezen het eindspel van de krachtmeting tussen Wenen en Versailles, die aan de gang was sinds Lodewijk XIV (1638–1715) in 1661 echt de regeringsteugels ter hand had genomen. Deze strijd moet in de eerste plaats op de lange termijn bekeken worden. Het is genoegzaam bekend dat Frankrijk in het begin van de zestiende eeuw werd ingesloten door het Habsburgs-Spaanse machtscomplex "waar de zon nooit onderging". Onder Karel V (1500–1558) en Filips II (1527–1598) controleerde dit geheel het Iberische schiereiland, grote delen van Italië, de Franche-Comté, het Heilige Roomse Rijk en de Zuidelijke Nederlanden.

Met andere woorden: Frankrijk, de dichtstbevolkte, territoriaal en organisatorisch meest compacte staat op het Europese continent, zat in de tang op vier fronten tegelijk. Dit als resultaat van de bij het begin van de zestiende eeuw gecumuleerde Bourgondische, Castiliaans-Aragonese en Habsburgse erfenissen. Zo trokken de troepen van de hertog van Alva in 1568 naar de XVII provinciën over de landroute vanuit Noord-Italië, langs Zwitserland, de Franche-Comté en het neutrale hertogdom Lotharingen. De volledige Franse buitenlandpolitiek van Frans I tot Lodewijk XIV werd beheerst door een uitbraakstreven. Zowel de allianties met de Ottomanen, als de Hollandse, Scandinavische en Duitse protestanten stonden in dit teken.

Het logische gevolg van deze beweging was dat de Zuidelijke Nederlanden in de vuurlinie lagen en regelmatig te maken kregen met een Franse invasie. Omgekeerd liet Spanje geen kans onbenut om Parijs te bedreigen via het noorden. Toen het eindspel tussen Frankrijk en Habsburg aanbrak, was het dan ook niet meer dan logisch dat het Europese zwaartepunt van de militaire inspanning geleverd zou worden tussen Leie en Maas.

B DERTIG JAAR INVALLEN VAN LODEWIJK XIV (1667–1697)

Twee jaar na het overlijden van de Spaanse koning Filips IV viel Lodewijk XIV een eerste keer binnen in de Zuidelijke Nederlanden (1667). Zijn juridische opstelling woog zwaarder dan de wapenfeiten: Lodewijk beweerde dat zijn echtgenote helemaal niet verzaakt had aan haar Spaanse erfenis, gezien de niet-betaling van de bruidsschat en de schending van haar natuurrechtelijke opvolgingsrecht. Bovendien stelden de Franse juristen dat Maria Teresia al sinds het vooroverlijden van haar moeder (Filips' eerste echtgenote Isabella van Bourbon, 1602–1644) de naakte eigendom toekwam van nagenoeg de hele Zuidelijke Nederlanden. Dit gewoonterechtelijke fenomeen heet devolutierecht en diende oorspronkelijk om tweede huwelijken te ontraden: alle gemeenschappelijke eigendommen uit het eerste huwelijk worden zo onvervreemdbaar.

De Franse argumenten werden eenvoudig tot brandhout gereduceerd in traktaten van de Antwerpenaar Pierre Stockmans (1608–1671) en de Keizerlijke diplomaat François Paul de Lisola (1613–1674). Kort samengevat komt hun kritiek erop neer dat Lodewijk zich niet stoorde aan de scheiding tussen publiekrecht (normen die de organisatie en werking van het staatsgezag regelen) en privaatrecht (die betrekking hebben op de verhoudingen tussen gewone burgers). Zaken van oorlog en vrede moeten vastgelegd worden in een verdrag. Aangezien er echter geen internationale rechter bestaat die vorsten kan dwingen om die verdragen na te leven, kan er maar op twee manieren iets veranderen aan bijvoorbeeld opvolgingsaanspraken: ofwel trek je ten oorlog, ofwel heronderhandel je. Binnenvallen bij wijze van eenzijdige uitvoering van een privaatrechtelijke aanspraak, is een *brigandage*.

Lodewijk XIV schreef zich zelf echter in deze logica in. Terwijl zijn pogingen om de Zuidelijke Nederlanden in te lijven bijna geslaagd waren, onderhandelde hij in het geheim met keizer Leopold I, de andere pretendent op de Spaanse troon. Deze omweg is illustratief voor het successieverhaal, omdat deze een fundamentele kentrek van het Europese systeem blootlegt. In weerwil van extremistische argumenten voor radicale posities ("alles is voor mij"), groeide bij de twee kemphanen al zeer vroeg het besef dat enkel een politieke deal ("zoveel voor u, zoveel voor mij") een uitweg uit de impasse kon verschaffen.

Terwijl de Spaanse monarch Karel II een steeds langer ziekelijk leven leed, ging Lodewijk XIV voortdurend ten aanval op de noordelijke grens. De "corridors" die hij bij de vrede van Aken verkreeg, moesten wel tot verdere militaire actie leiden. Veurne, Sint-Winoksbergen, Kortrijk, Oudenaarde, Menen, Armentières, Rijsel, Douai, Doornik, Ath, Binche en Charleroi: de lijst van geïsoleerde en moeilijk te verdedigen corridors leidde tot de beroemde stelling van Vauban dat de koning zijn *pré carré* diende te verzorgen.

Tijdens de campagnes van de Hollandse Oorlog (1672–1678) legde Frankrijk een dubbele fortengordel aan. Vooruitgeschoven posten als Kortrijk, Binche, Charleroi en Ath worden opgegeven, om een homogeen verdedigbare lijn over te houden, zodat Lodewijk als een landbouwer zijn territorium kon afpalen tegen de buren.

Lodewijks offensieven rolden echter verder in 1684, toen hij Luxemburg annexeerde. Een bijzonder zware beschieting van Oudenaarde en Kortrijk leidde tot de ontmanteling van de versterkingen van de laatste stad. De daaropvolgende oorlog (1688–1697) consolideerde dan weer de Franse veroveringen, met uitzondering van Luxemburg, dat als poort naar het Rijk strategisch te bedreigend was.

C HET EINDSPEL IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN (1707/1708–1713)

Zoals in het eerste stuk aangegeven, verplaatste het voornaamste front zich pas vrij laat naar de Zuidelijke Nederlanden. Na de slag van Blenheim viel Max Emmanuel van Beieren terug op zijn gouverneursambt, maar de omstandigheden bleven hem ongunstig gezind. Op 23 mei 1706 werd de Franse veldmaarschalk, Villeroi (verantwoordelijk voor het bombardement van Brussel in 1695) verpletterd door Marlborough bij het Brabantse Ramillies. De volgende maanden deelden de coalitielegers de Zuidelijke Nederlanden in tweeën. Brabant, het Henegouwse Ath en een groot deel van Vlaanderen (Gent, Brugge, Menen, Dendermonde, Oudenaarde, Oostende) vielen onder een tijdelijk Brits-Hollands bezettingsregime of "condominium". De rest van Henegouwen, Namen, Luxemburg en een paar steden in Vlaanderen (Ieper, Diksmuide, Nieuwpoort) werden nog door Max Emmanuel en zijn administratie gecontroleerd. Bergen werd de tijdelijke hoofdstad van zijn bewind.

Om het gat in de dijk te stoppen, sommeerde Lodewijk XIV de hertog van Vendôme naar Vlaanderen (1 augustus 1706). De generaal had zich onderscheiden in nagenoeg alle conflicten sinds de Hollandse Oorlog en was erin geslaagd Eugenius in Italië te verslaan (Cassano, 1705). Hoewel het vertrek van Vendôme een paar maanden later ook het Franse vertrek uit Italië betekende, slaagde hij er wel in om het noordelijke front te stabiliseren.

De campagne van 1708 bundelde alle kenmerken van oorlogvoering in de Lage Landen: het monsterbeleg van Rijsel en de ontmoetingsslag bij Oudenaarde, maar ook de plotse val van Gent en Brugge en aangehouden bevoorradingsslagen in West-Vlaanderen. Het staat symbool voor twaalf jaar niet-beslissende veldtochten in Europa en de Spaanse kolonies. Ondanks de inzet van massalegers van elk rond de 100.000 soldaten en een aantal klinkende wapenfeiten, slaagden noch de anti-Bourboncoalitie, noch het verbond van de Twee Kronen erin om de andere partij op de knieën te dwingen met een beslissende klap.

Theorieën over strategie als die van Clausewitz (1780–1831), die oorlog zien als een duel waarbij een maximale krachtenontplooiing de tegenstander doet knakken, gaan mooi samen met de legendes van grote bevelhebbers. In de realiteit was de oorlog tussen Leie en Maas een zaak van *indirecte strategie*. Generaals toonden zich veeleer meester in het controleren van water- en landwegen voor bevoorrading dan in het uitlokken van veldslagen. Bovendien diende elk leger een aanzienlijk deel van de werkingskosten als contributie te halen uit vijandelijk gebied. Zo was de campagne die Vendôme in 1707 voerde aan de zijde van Max Emmanuel een verhaal van geraffineerd ontwijken van een ontmoeting met Marlborough en het afschermen van Frans-Vlaanderen voor strafbetalingen.

Het Franse leger beschikte over twee troeven: het door Lodewijk XIV en zijn ministers uitgebouwde systeem van magazijnen (Louvois) en vestingen (Vauban) aan de Franse noordgrens, en de medewerking van Jan van Brouchoven, graaf van Bergeyck (Antwerpen, 1644 - Mechelen, 1725). Deze "Belgische Colbert" herorganiseerde de Spaanse Nederlanden op gecentraliseerde, Franse, leest.

De lokale machtigen zagen in 1706 met veel plezier de heroprichting van de oude instellingen (Raad van State, Geheime Raad, Raad van Financiën) die Bergeyck had afgeschaft. De minister van Max Emmanuel beschikte echter over uitstekende terreinkennis en contacten achter de vijandelijke linies. Meteen een illustratie van de politieke polarisatie tijdens de Spaanse Successieoorlog tussen Habsburgse en Angevijnse aanhangers. Zo was Bergeycks netwerk verantwoordelijk voor de val bij verrassing van Gent en Brugge voor het leger van Vendôme in juli 1708.

Deze positie aan het kanaal Brugge-Gent was van onschatbare waarde: ook na de nederlaag kon het Franse leger postvatten achter het water en zo de geallieerde communicatielijnen verstoren. De bevoorrading van Marlborough en Eugenius diende immers via de Schelde te verlopen (vanuit de Republiek, over Antwerpen), of via de haven van Oostende (vanuit Engeland). Ze verplichtten de coalitie om via een omslachtig systeem van landtransport in zwaar verdedigde konvooien te werk te gaan. Het beleg van Rijsel, Vaubans meest indrukwekkende versterking, was niet zozeer een offensief als wel een logistiek huzarenstuk.

Dat deze sterke uitgangspositie tot drie keer toe verloren ging (slag bij Oudenaarde, val van Rijsel, terugtocht uit de Zuidelijke Nederlanden) was toe te schrijven aan interne Franse strubbelingen. Het leger weerspiegelde de facties van het hofsysteem. Lodewijk XIV rondde in 1708 de kaap van zeventig jaar. De opvolgingskwestie speelde meer dan ooit. Zijn zoon, de Dauphin (1661–1711), verzamelde rond zich een groep –waaronder ook Vendôme - die het liefst de lijn van de Zonnekoning zou voortzetten. De oudste kleinzoon, de hertog van Bourgondië (1682–1712), daarentegen, had een aantal personages om zich heen verzameld die een breuk wilden met Lodewijks regime, onder wie Fénelon (1651–1715), de aartsbisschop van Cambrai. Volgens hem was Lodewijk zich te buiten gegaan aan onwettige veroveringen en had hij de Franse *lois fondamentales* continu geschonden. De groep rond de hertog van Bourgondië wou terugkeren naar een beperkte monarchie, met meer macht voor adel en clerus.

De problemen begonnen te spelen in 1708 omdat Lodewijk het opportuun vond om zijn vrome en teruggetrokken kleinzoon, de Hertog van Bourgondië, een tweede kans te geven op het slagveld. Lodewijk maakte

Louis-Joseph de Vendôme, ruiterportret. Bron: Bibliothèque nationale de France

echter nooit de bevoegdheidsverdeling tussen beide generaals transparanter en vond dat hij de belangrijkste strategische kwesties desnoods zelf kon arbitreren. Deze "stratégie de cabinet" kon logistiek werken in de Nederlanden: Parijs bevond zich op een dag te paard van het front. De oriëntaties van de campagne werden vastgelegd door Lodewijk en Chamlay.

Minister van Oorlog Chamillart ("un héros au billard, un zéro dans le ministère") speelde een eerder beperkte rol. Ter plekke moesten de generaals reageren op korte termijn, wat een recept was voor ruzie, terwijl de tegenstander tijd kon winnen. Zo wilden ze beiden iets anders na de val van Gent (5 juli), waardoor uiteindelijk de geallieerden hen tot een slag dwongen bij Oudenaarde op 11 juli.

De beslissing bij Oudenaarde viel in het nadeel van de Fransen uit, hoewel ze over de beste tactische kaarten beschikten. Het holderdebolder naar het slagveld hollend geallieerde leger verkeerde nagenoeg de hele dag in de minderheid, maar stond telkens tegen een fractie van de Fransen. Vendôme dook persoonlijk de mêlee in, zag de kogels rond de oren vliegen en leidde de regimenten uit de eerste lijn de beek over naar de vijand, terwijl de prins postvatte op een hoogte en gaandeweg het overzicht over de kruitdampwolken verloor. Enkel het invallen van de nacht verhinderde een totale omsingeling en het verlies van Lodewijks grootste leger. De campagne van 1708 leek desastreus. Marlborough en Eugenius stootten door tot Lodewijks eerste grote verovering, Rijsel. Bovendien gaf Lodewijk in de terugtocht Gent en Brugge op zonder slag of stoot. De Oostenrijkse cavalerie leek al in Versailles te staan.

Nadat de uitzonderlijk zware winter van 1708–1709 de krijgsverrichtingen voor lang geblokkeerd had, bleek echter dat er geen doorbraak mogelijk was. Marlborough veroverde nog Doornik (31 augustus) en Bergen (20 oktober 1709, waarbij Bergeyck gevangen werd genomen en het regime van de landvoogd Max Emmanuel naar Namen diende te vluchten), maar werd tussendoor geconfronteerd met de limieten van grote veldslagen bij de Slag van Malplaquet (11 september 1709). In ruil voor een tactische overwinning liet hij zoveel lijken achter, dat Villars kon stellen dat nog één zo'n Franse nederlaag de vijand wel definitief moest uittellen.

Marlborough verloor steeds meer krediet thuis, waar de landbelasting die de oorlog financierde, de Whig-partij problemen bezorgde. De verkiezingen van 1710 leverden een Tory-meerderheid, die de aanspraken van de legitieme Stuart-koning, de Anglicaanse kerk en een non-interventionistisch buitenlands beleid steunde.

De Whigs, aan de macht met Willem III, vleesgeworden symbool voor de

unie met het continent en een expansiepolitiek, ruimden het veld. Bij de harde gesprekken die in de winters 1708–1709 en 1709–1710 in de Republiek werden gevoerd, had de coalitie Lodewijk nog kunnen dwingen tot het opgeven van Spanje. De prijs werd echter zo hoog opgedreven, dat "le plus grand roi du monde" zich moest laten vernederen tot het manu militari uitdrijven van zijn kleinzoon, wat hij resoluut weigerde.

De nieuwe Britse constellatie draaide echter volledig weg van de halsstarrige Hollandse bondgenoten: Tory-ministers Harley (1661–1724) en Bolingbroke (1678–1751) knoopten de gesprekken terug aan waar voornamelijk de Republiek ze in de vorige winters had laten liggen.

Al vanaf Willem III's bezwaren tegen de Bourbonopvolging in Madrid was het duidelijk dat de Zuidelijke Nederlanden verder onder een Barrièrestatuut zouden staan. In artikel V van de Haagse Alliantie werden ze uitdrukkelijk gezien als *obex* (barricade) en *ut repagulum* (als een buffer). De Anglo-Bataafse bezettingsmachten, die het grootste deel van het grondgebied en ook Rijsel controleerden, droegen de soevereiniteit over de Bourgondische bezittingen dan ook pas over aan de Oostenrijkse keizer Karel VI na de onderhandeling van een harde neutraliteitsgarantie (4 februari 1716). Het Barrièretraktaat, afgesloten op 15 november 1715 in Antwerpen, verzekerde de inkwartiering van Staatse garnizoenen in een uitgebreide reeks vestingen (Namen, Doornik, Menen, Veurne, Waasten, Ieper, Fort Knokke, Dendermonde), à charge van de nieuwe soeverein.

Het statuut van de door Lodewijk gecontroleerde plaatsen in de Nederlanden werd in Utrecht verder uitgewerkt in de Frans-Staatse vrede, waarbij beide partijen zich in een apart verdragsartikel sterk maakten Karel VI te verplichten om hun onderlinge akkoord uit te voeren. In ruil voor de teruggave van de op het ogenblik van de vredesluiting nog bezette steden Rijsel, Orchies, Aire, Béthune en Saint-Vénant (art. XV) werden de gebieden waar Max Emmanuel van Beieren korte tijd soeverein was (Luxemburg, Namen, Charleroi) en ook de steden die de hele oorlog door "Frans" gebleven waren (Diksmuide, Veurne-Ambacht, Ieper, Roeselare) ontruimd (art. XII, vrede tussen Frankrijk en de Republiek, 11 april 1713) en overgegeven aan de Republiek. Uiteindelijk bemachtigt de Keizer al deze "geretrocedeerde" plaatsen pas uit handen van de Staten-Generaal in de loop van 1719 (art. VI, bijkomend Barrièreverdrag 22 december 1718).

3 Utrecht 1713, een hoogtepunt?

In tegenstelling tot wat men van een vredesverdrag zou verwachten, was dat niet in de eerste plaats territoriaal belangwekkend. De verdragssluitende partijen kozen voor een eenvoudige overdracht van de gebieden onder soevereiniteit van de Spaanse Karel II naar de Oostenrijkse Karel VI.

De val van Douai voor de troepen van Villars. Almanach Royal, 1713. Bibliothèque nationale de France.

Met uitzondering van de overheveling van Doornik (Frans tussen 1667 en 1709), waren de verschuivingen beperkt.

Hoofdzakelijk voor het zuiden van het hertogdom Luxemburg bestonden betwistingen over dependenties (de vraag of een accessoir territorium zijn hoofdgebied al dan niet moet volgen), waarvoor vanaf 1716 een "limietenconferentie" werd bijeengeroepen in Rijsel. Dergelijke problemen waren echter universeel bij Ancien Régime-verdragen: de grensafbakening bevond zich immers nog op een continuüm tussen feodale en soevereine aanspraken. De tendens om enclaves uit te roeien en naar homogene gehelen te gaan, was echter duidelijk merkbaar.

De Vrede van Utrecht maakte vooral een einde aan een eeuw onafgebroken oorlogvoering in Europa, wat voor de Zuidelijke Nederlanden belangrijker was dan de precieze grensafbakening. Enkel tussen de Spaanse monarch Filips V en de Oostenrijkse keizer Karel VI werd een gewone wapenstilstand getekend (14 maart 1713), maar het opgelegde systeem bleek voldoende soepel én coherent om deze twee protagonisten binnen een diplomatiek kader te houden. Wat voorheen gemakkelijk aanleiding had kunnen geven tot een wereldbrand, werd na 1713 geëvacueerd naar multilaterale conferenties, trilaterale bemiddeling of bilaterale dossierkoppeling. Achttiende-eeuwse diplomaten redeneren historisch: juridische precedenten en collectieve ervaringen waren bepalend voor het kwalificeren, definiëren en systematiseren van de eigentijdse werkelijkheid.

De Zuidelijke Nederlanden, potentieel kruitvat voor heel Europa, werden op die manier voor een goede dertig jaar ("les trente heureuses") buiten schot gehouden. Zelfs in periodes van extreme spanning, zoals rond 1725, toen Madrid en Wenen dreigden samen te gaan in een monsterverbond tegen een Frans-Britse-protestantse alliantie, werd er geen schot meer gelost. Toen Frankrijk in 1733 het Duitse Rijk binnenviel, sloot het eerst in Den Haag een neutraliteitsverdrag over de Zuidelijke Nederlanden, om zo Groot-Brittannië en de Republiek op afstand te houden.

Het verdwijnen van Lodewijk XIV, die op 1 september 1715 de laatste adem uitblies, was hier zeker niet vreemd aan. Lodewijk zinde op een Frans-Spaans blok, dat de verzoening met Habsburg aanging. Toch moet men binnen zijn bijzonder lange regeerperiode (van zijn vijfde tot zijn zevenenzeventigste) of "Grand Siècle" een onderscheid maken tussen twee periodes. Na 1688 voerde Lodewijk immers defensieve oorlogen, die de veroveringen uit het begin van zijn bewind moesten consolideren tegen internationale coalities. Utrecht markeerde de erkenning van Lodewijks dubbele ijzeren gordel aan de Franse noordgrens: Marlborough beet zich de tanden stuk op de versterkingen die Vauban had opgericht van de Devolutieoorlog (1667–1668) tot de Hollandse Oorlog (1672–1679). De coalitie nam in 1710

nog Douai, Béthune, Saint-Vénant en Aire, maar ook de val van Bouchain (14 september 1711), drie weken voor de ondertekening van de preliminaria veranderde niets.

De koppeling van deze sterke positie aan het respect voor de scheiding tussen de Franse en Spaanse Bourbontak leverde diplomatiek kapitaal op, wat resulteerde in een Britse alliantie en een gezamenlijke politiek van het Europese systeem. Historische mijlpalen en periodes zijn altijd arbitrair, aangezien ze het leven van de actoren kunstmatig proberen op te delen. De generatie van de Spaanse Successieoorlog is evengoed die van de volgende periode. ■

sauvegarde du patrimoine rural
Siège : Musée de plein air 143, rue Colbert
59650 Villeneuve d'Ascq
Tél. 03 61 26 97 44
assomoniqueteneur@sfr.fr
www.museedepleinair-asso.org

Trente années de paix, trois cents ans plus tard : l'Europe, la France, les Pays-Bas méridionaux et la paix d'Utrecht (1713)

samenvatting

Dans le roman national belge, la paix d'Utrecht symbolise une transition d'un pouvoir étranger à un autre: de la branche aînée, éteinte, des Habsbourg, à la cadette. Les échanges territoriaux avec la France paraissent limités, surtout en comparaison des modifications territoriales des premières guerres ludoviciennes dans le Nord, où des pans entiers ont basculé dans le camp des Bourbons. Seul le Tournaisis, français depuis 1667, constitue un nouvel acquis pour les Pays-Bas méridionaux.

1

Cependant, si l'on regarde la paix d'Utrecht comme fondatrice d'un nouvel arrangement durable en Europe, on s'aperçoit de la position centrale de la zone entre la « ceinture de fer » de Vauban (1663–1707) et la Meuse. Le gros des armées européennes y ont combattu. Des batailles comme celles de Ramillies (1706), Audenarde (1708) ou Malplaquet (1709) ont distribué les cartes pour les diplomates et marqué durablement la mémoire de cette guerre, locale ou nationale, avec des grands noms tels que le Prince Eugène (1663–1736), le duc de Vendôme (1654–1712), le duc de Marlborough (1650–1722) ou encore le maréchal de Villars (1653–1734).

En filigrane, la guerre de Succession se déroule à l'automne du règne du Grand Roi (1643–1715), dont la succession attendue ne pouvait que provoquer des bouleversements politiques. Tout le petit monde versaillais de la cour descendait dans les plaines des Flandres: le petit-fils et successeur attendu du Grand Roi, Louis de France, duc de Bourgogne (1683–1712), conseillé par son mentor, l'archevêque Fénelon de Cambrai (1651–1715), le fils (1688–1766) du roi catholique chassé d'Angleterre Jacques II, les protégés des coteries autour de Madame de Maintenon, épouse morganatique du roi, ou du Grand Dauphin (1661–1711). Le Tout-Paris, le Tout-Londres ou le Tout-Amsterdam se renseignaient sur le cours des

ruisseaux, la géographie des plateaux, les inondations côtières ou le ravitaillement derrière le canal de Gand à Bruges. Les rumeurs rapportées par les généraux constituent de l'information politique de premier plan. Aussi bien pour les stratèges versaillais comme le marquis de Chamlay (1650–1719) ou Vauban que pour l'« espace public » européen naissant.

Sur place, l'armée et la diplomatie françaises se trouvaient soutenues par « l'homme le plus puissant du pays », le comte de Bergeyck (1644–1725), comparé *a posteriori* à Colbert. Le ministre regroupait les institutions collatérales, datant de Charles Quint, en un puissant conseil de gouvernement, s'aliénant ainsi la noblesse, mais non sans se faire des alliés au sein des villes et de la bourgeoisie entreprenante.

Après le désastre de Ramillies en mai 1706, où l'armée française perdait ce qu'elle avait cherché à défendre pendant cinq ans, la province du Brabant et une partie considérable de la Flandre (à l'exception d'Ypres, de Furnes et de Dixmude) tombaient aux mains de la coalition de Marlborough. En habile politique, le général remplissait ses coffres sur le dos des territoires occupés sans oublier de s'allier aux déçus du régime de Bergeyck.

Cependant, Bergeyck montait un coup magistral en 1708. Deux ans après Ramillies, aussi bien Gand, point de contrôle pour la navigation de l'Escaut depuis Anvers, que Bruges, vitale à cause de la proximité d'Ostende et de la mer (et donc de l'Angleterre), se rendirent sans coup férir aux armées de Bourgogne et Vendôme.

Le gouverneur général des Pays-Bas, le duc-électeur Maximilien II Emmanuel de Bavière (1662–1726), fut un des grands perdants de la guerre. Après la défaite de Blenheim (1704), il était contraint d'évacuer ses terres héréditaires et de se replier sur les provinces que Bergeyck administrait. Ramillies le transportait à Mons, puis à Namur, qui devenaient successivement la capitale de ce qui restait des Pays-Bas « angevins ».

2

Quel a alors été le rôle des Pays-Bas méridionaux dans ce conflit ? En premier lieu, il faut avoir en tête l'établissement par Vauban d'une double ceinture de fortifications, de la guerre de Dévolution (1667) à la paix de Nimègue (1678). Une fois passé la « Révolution de Ramillies », les hostilités se concentraient sur ses deux rangées de citadelles. Encore en 1706, dans la foulée du succès printanier, un siège pénible de Menin confrontait les alliés à la cohérence du système français, qui alliait lignes renforcées, magasins de ravitaillement et forteresses. Cette logistique permettait au duc de Vendôme de consolider les frontières de la paix de Riswick (1697), et en plus les places d'Ypres et de Dixmude, Mons, Namur et Tournai. Avec la chute de Lille, dont la citadelle tombe aux mains des alliés en octobre 1708, le théâtre de la guerre se déplaçait en Flandre française.

Malplaquet (11 septembre 1709) y marquait l'échec de la stratégie du duc de Marlborough. L'opinion anglaise s'impatientait, aussi bien devant les impôts fonciers que l'impôt du sang, prélevé sur les soldats. Les élections d'octobre 1710 donnaient une majorité *Tory* aux Communes. Le nouveau gouvernement anglais entamait des pourparlers avec Louis XIV, ce qui entraînait le remplacement de Marlborough par le duc d'Ormonde et, *de fait*, des ordres de suspension d'armes (mai 1712). C'est à Denain (24 juillet 1712) que le maréchal de Villars « sauva » la France, contre un Eugène de Savoie abandonné par ses alliés anglais, pour ensuite reprendre Douai (8 septembre), Le Quesnoy (4 octobre) et Bouchain (19 octobre).

L'exécution des paix d'Utrecht (avec les Puissances Maritimes, la Savoie et la Prusse, traités du 11 avril 1713) et de Rastatt (avec Charles VI, traité du 6 mars 1714) fut liée à la conclusion du traité tripartite de la Barrière (Anvers, 15 novembre 1715). Jusqu'à la conclusion du traité, les « anglo-Bataves » exercèrent un droit de rétention sur leurs

conquêtes. Charles VI ne récupéra alors ses territoires qu'en février 1716, après avoir assumé l'entretien de garnisons hollandaises dans une série de places fortifiées (Namur, Tournai, Menin, Furnes, Warneton, Ypres, Fort Knokke, Termonde, art. IV, traité de la Barrière). En échange de la restitution de ses états bavarois (décidée lors du traité franco-impérial de Rastatt), Max Emmanuel libéra ses « sujets » à Namur, Charleroi et Luxembourg de leur serment de fidélité. Ces territoires « rétrocédés » (France-Pays-Bas-Empereur) ne furent remis qu'après la conclusion du deuxième traité de la Barrière (art. VI, traité de La Haye du 22 décembre 1718), négocié par le ministre autrichien Prié.

3

Utrecht clôt non seulement une guerre européenne, voire mondiale, riche en bouleversements et en acteurs hauts en couleur, mais surtout une querelle dynastique de premier plan tout au long du Grand Siècle.
Les Pays-Bas méridionaux étaient d'importance cardinale dans le règlement de la succession du chétif Charles II d'Espagne (1661–1700), dont l'Europe tout entière avait attendu le décès inéluctable pendant des décennies.

Si Lille, Douai ou Arras sont devenues françaises, la cause ne se trouvait pas seulement dans une stratégie assumée de désenclavement face à l'encerclement des Habsbourg. Les Pays-Bas méridionaux, en tant que tampon et barrière (*obex* et *ut repagulum*) constituaient une des clés pour un partage de l'héritage espagnol, qui, par son étendue (comprenant d'importantes parties d'Italie, les colonies des Indes occidentales et orientales) risquait de créer une monarchie universelle, si elle passait en entier à un des deux prétendants en lice. Or, cette préoccupation commune à toute l'Europe avait déjà mené à trois traités (France/Empereur, 1668, France/Provinces-Unies/Grande Bretagne, 1698 et 1700).Néanmoins, un partage définitif se heurtait d'une part au désir de Charles II d'unité de succession de son empire, et, de l'autre, aux ambitions autrichiennes de devenir l'égal, voire le supérieur de Louis XIV sur le continent. En 1701, lors du traité de la Grande Alliance, les Puissances Maritimes se joignirent aux Autrichiens, afin de leur procurer une *aequa et rationi conveniens satisfactio* contre le petit-fils de Louis XIV, Philippe d'Anjou (1683–1746), qui avait été désigné comme successeur dans le testament de Charles II, dont l'acceptation servait cependant à défendre la France hors-frontières.

La guerre a servi à ramener les partenaires au raisonnement initial. Faute de victoire décisive, l'adage *No Peace Without Spain* perdait tout sens. D'autant plus qu'en avril 1711, le décès de l'empereur Joseph Ier (1678–1711) créait le risque d'une union des possessions viennoises et madrilènes, comme à l'époque de Charles Quint. Un partage entre la France et les Habsbourg de Vienne, joint à un statut neutre pour la Belgique actuelle, fut alors imposé au prétendant frustré au trône de Madrid, l'empereur Charles VI (1685–1740).

Quel fut donc l'intérêt de cette opération « politicienne » ? La chronologie donne un premier indice: de 1713 à 1740, le champ de bataille éternel de l'Europe a été désert, exception remarquable après un XVIIe siècle marqué par l'affrontement ouvert entre la France et les Habsbourg. Quand la France s'apprête à envahir le Saint Empire en 1733, le cardinal de Fleury prend soin de conclure un pacte de neutralité au sujet des Pays-Bas, excluant de ce fait la constitution d'une Grande Alliance de type 1701.

La persistance des mécanismes conducteurs n'y est pas étrangère : Utrecht garantit l'ordre de la succession en Grande-Bretagne (exclusion des Stuart) et en France (mise à l'écart de Philippe V). La politique des « trente heureuses » était dans le prolongement direct de celle pratiquée au congrès. ■

–Résumé par Frederik Dhondt